

Бетлій О. В.

ЗАЛИШЕНІ НАПРИЗВОЛЯЩЕ: СОЛДАТКИ КИЄВА НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перша світова війна змінила гендерні ролі, структуру родин, практики та уявлення про участь жінок у війні. Попри те, що після демобілізації чоловіки повернулися на свої робочі місця, витиснувши з обмеженого ринку праці жінок, набутий у війні досвід сприяв подальшій жіночій емансипації впродовж усього ХХ ст. Завдяки розвитку міської та жіночої історії чимало проблем, пов'язаних із жіночим досвідом у період Першої світової війни (насамперед у Західній Європі), досліджено. У цій статті зроблено спробу зосередитися лише на одному аспекті, який, на думку авторки, досі залишається поза увагою істориків. Йдеться про вивчення становища дружин призовників, які після мобілізації чоловіків залишалися в місті напризволяще. Цю проблему вивчено у статті на прикладі Києва. На початку війни такі жінки зрідка мали можливість іти працювати. Більшість із них не мали досвіду роботи і часто не знали жодного ремесла. Якщо жінка залишалася з малолітніми дітьми, то вона не могла заробляти навіть поденними роботами. У таких випадках виживання родини залежало від матеріальної допомоги, яку могли надавати державні інституції, Церква та благодійні організації.

У статті розглянуто історіографічні тенденції у вивченні проблематики, охарактеризовано жіноче населення Києва та соціальну політику щодо солдаток на початку війни в Російській імперії. Основна ж частина статті присвячена вивченню прохань, надісланих дружинами призовників Київському Свято-Володимирському братству при Володимирському соборі у серпні – грудні 1914 р. Авторка пропонує розглядати подання цих прохань у рамках агентності жінок у роки війни. Аналізуючи тексти, вона звертає увагу на умови проживання жінок, джерела та розмір матеріальної допомоги, види робіт, які могли виконувати жінки тощо. Авторка доводить, що клопотання про допомогу є неоціненним джерелом для вивчення жіночої історії початку війни, і доходять висновку, що жінки використовували прохання як інструмент у виробленні нових стратегій виживання.

Ключові слова: Київ, Перша світова війна, солдатки.

Вступ

Проблематика цієї статті лежить у полі двох історіографічних традицій, що вивчають жіночий досвід у місті та жіночий досвід у війні. Обидві застосовують методологічний інструментарій різних напрямів історичних досліджень¹ та використовують гендер² як основну категорію аналізу. Теоретичною рамкою таких наукових розвідок є аналіз жіночого досвіду в сконструйованому культурним пластом соціальних відносин між чоловіками та жінками суспільстві. При цьому як місто, так і війна становлять ті відповідні точки, які завдяки вивченню жіночого питання дають змогу чи не найкраще зрозуміти особливості функціонування суспільства. Адже і місто, і війну довгий час вважали

простором діяльності та творення виключно чоловіків, не в останню чергу завдяки історикам, які реконструювали чоловічий досвід, затираючи сліди жіночого [пор. 25, с. 23]. Тож вивчення жіночого досвіду в місті чи у війні починалося у 1970–1980 рр. із пошуку «захованого» в нетрях минулого жіноцтва і намірів повернути жіночу перспективу досліджуванім явищам (докладний огляд історіографії див.: [15; 26; 38]). Завдяки такій дослідницькій настанові істориків/ам значною мірою вдалося реконструювати практики жінок у місті та під час війни.

З розвитком зазначених напрямів змінилося коло питань, що їх намагаються висвітлити історики. Фокусуючись на жінках у місті, дослідники відходять від попередньої традиції дихотомічного поділу міста на чоловічий та жіночий простори. Тепер їх цікавить не так контекст перебування в просторі, як використання міста жінками задля самореалізації, вироблення власних просторових практик і повсякденних стратегій. Окрім того, аксіомою стає розуміння, що в містах не було узагальненого жіночого досвіду [33]. Він різнився залежно від

¹ Зазвичай ідеться про мікроісторичний аналіз із застосуванням напрацьовань жіночої історії та гендерних студій, міської історії, соціальної історії, культурної історії, воєнної історії тощо.

² Характерною рисою таких досліджень є подальше використання поняття «гендер» як синоніма до «жінка», на що звернула увагу ще в середині 1980-х років Джоан Скотт у своїй програмній статті [див. 36, с. 1056; пор. 23, р. 752–753].

соціальних, культурних, професійних та інших статусів, ідентичностей, практик.

Агентність жінок також превалює в дослідженнях жіночого досвіду війни. Жінка, яка поступово займає чоловічий професійний простір, опиняється в центрі уваги таких розвідок. При цьому просторовість контекстів нерідко перетинається з містом, особливо коли йдеться не так про жінок-воїнів, як про жінок-працівниць та жінок-активісток, що передбачає виконання нових соціальних ролей, нав'язаних війною. Міський та воєнний контексти також перетинаються, коли йдеться про вивчення репрезентацій жіноцтва в часі війни, адже такі дослідження проводять переважно на основі вивчення преси – головного міського комунікатора. Попри це, досліджень про жіночий досвід у місті під час Першої світової війни вкрай мало [30, р. 153; 7, с. 63]. Зазвичай дослідниць/ків цікавлять ширші просторові контексти діяльності жінок, що охоплюють фронт війни та домашній фронт і більш замкнуті простори таборів, шпиталів, або вулччі практики і політики материнства, жертовності, насилля, фемінізму, патріотизму [28].

Отже, насамперед завдяки західноєвропейським та американським дослідженням ми більше знаємо про широкий спектр практик соціалізації та емансипації, самореалізації та професіоналізації жінок у містах у XIX ст. та про доволі широкий контекст жіночого досвіду в Першій світовій війні в Західній Європі та США. Меншою мірою ми знаємо про досвід жінок в українських містах та воєнних конфліктах. З тих праць, які розглядають проблематику, дотичну до цієї статті, можна згадати вивчення жіночого досвіду в роки Першої світової війни Мар'яни Байдак та Ольги Бежук, дослідження історії жіночої освіти в пізньоімперському Києві Катерини Кобченко, розвідки Марини Вороніної про гендерні практики в містах Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст. [1–5; 11].

У цій статті я спробую проаналізувати досвід солдаток – дружин призваних солдатів та резервістів – у Києві в перші місяці війни. Переважно неграмотні, ці жінки не лишили власних наративних джерел, а тому становлять ту «мовчазну більшість» (Ілля Герасімов), автентичний голос якої залишився непочутим (докладніше про можливість дослідження такої групи див. [27]). Цим можна пояснити брак належної уваги до їхнього досвіду в історіографії. З іншого боку, такі жінки практично не потрапили у фокус дослідницької уваги, оскільки не були агентками, які активно адаптували нові соціальні ролі і практики, привнесені війною: вони не ставали робітницями чи

сестрами милосердя, не започатковували благодійних організацій, не йшли до війська та не створили свого корпусу джерел щодо власної репрезентації. Однак вони боролися за виживання родини і задля цього використовували всі доступні їм механізми, а це також можна розглядати як приклад їхньої агентності. Одним із них були прохання про надання матеріальної допомоги, адресовані різним інституціям. У цій статті я проаналізую прохання, які дружини призваних солдатів надіслали Київському Свято-Володимирському братству [13]. Вони дають змогу реконструювати соціальні практики солдаток у перші місяці війни, а отже, їх аналіз можна розглядати як спробу повернути голос цим жінкам. Такі практики показують, як жінки використовують можливості поліпшити матеріальне становище родини в перші місяці війни. При цьому соціальна політика держави, якою визначалася допомога родинам солдатів, не є предметом аналізу цієї статті. Її буде розглянуто лише з метою введення в контекст досліджуваної проблеми. У полі моєї уваги також не будуть репрезентації солдаток у тогочасному Києві. Ця тема заслуговує на окреме дослідження. Натомість у цій статті на основі аналізу одного джерела [13] я спробую дати відповіді на питання про те, ким були солдатки, в яких умовах вони проживали, яким був їхній досвід робітничої зайнятості та як вони адаптувалися до нових реалій, привнесених війною. Саму статтю побудовано так, щоб спочатку охарактеризувати жіноцтво пізньоімперського Києва, висвітлити соціальну політику імперії та механізми її використання, а потім проаналізувати прохання солдаток.

Київське жіноцтво: загальна характеристика

Пізньоімперський Київ, на відміну від британських чи американських міст того часу, не має ґрунтовної бази статистичних і соціологічних досліджень, яка б допомогла вивчати жіноцтво відповідно до класової, етнічної, вікової диференціації. Причина полягає почасти в бракові самих досліджень, а почасти у відмінності питань, які висвітлювали сучасники на Заході та в Російській імперії. Для західних – важливим було вивчати різні прошарки населення для того, щоб на основі отриманої інформації виробляти відповідні соціальні реформи та політику. Тож поширеною практикою були польові дослідження з проведенням інтерв'ю з мешканцями, в результаті чого сформувалася багата наративна джерельна база. З найбільш знаних можна згадати дослідження Чарльза

Бута в Лондоні, нобелівської лауреатки Джейн Аддамс у Чикаго і, звісно, доробок Чиказької школи урбаністики. Стосовно ж міст Російської імперії загалом і Києва зокрема можемо послугуватися переважно загальними звітами статистичних комітетів. Київський губернський статистичний комітет, заснований у 1834 р., головним чином, збирав інформацію про загальний рух населення та статистичні дані про розвиток економіки. Річний звіт по Києву традиційно містив інформацію про населення міста із врахуванням станової та гендерної диференціацій, про кількість і якість забудови, дані про церкви, публічні заклади та благодійні організації, кількісний зріз ремісників, діяльність пожежної команди та ін.

Більше про мешканців і мешканок міста міг розповісти всеросійський перепис населення 1897 р. Однак переписні листки, що містили детальну інформацію про кожну родину, по Києву практично не збереглися. Тому доводиться послугуватися зведеним опрацюванням даних перепису, що вийшло 1904 року.

Нам відомо, що згідно з переписом 1897 р. у Києві проживало 135 123 чоловіки та 112 600 жінок [19, с. 1–3]. Переважну кількість жіночого населення становили міщанки (48 977 осіб) та селянки (37 355 осіб) [19, с. 50–51]. Із загальної кількості киянок лише 51 619 осіб мали освіту (насамперед середніх навчальних закладів). При цьому неграмотними були більше половини представниць міського стану (30 002 особи³) та переважна більшість селянок (27 586 осіб) [19, с. 52–55]. Прикметно, що економічно активними були лише 45 493 особи і залежними від працюючого члена родини – 67 107 осіб. Найбільша група працюючих була задіяна в приватному секторі – служницями чи на поденних роботах – 21 121 особа. З інших найбільших категорій – 4857 осіб жили з ренти та коштів батьків і родичів; 4352 особи займалися виготовленням одягу, 2119 осіб були задіяні в торгівлі сільськогосподарською продукцією та 1913 осіб – у сфері косметичних послуг, в освітній галузі були задіяні 1338 жінок [19, с. 170–171]. За браком джерел складно сказати, яка кількість економічно активних жінок проживала самостійно чи не залежала від чоловіка. Однак, беручи до уваги кількісні показники, грамотність і рід зайнятості, можна висловити припущення, що переважна більшість представниць міщанського та селянського станів

залишалися економічно пасивними і залежними від працюючого члена родини.

Проведений І. С. Біском аналіз перепису населення в Києві 1917 р. підтверджує тенденції, виявлені в переписі 1897 р. Зокрема, на основі аналізу даних зайнятості відповідно до району проживання він звернув увагу на значну кількість жінок (149 899 із 258 505 осіб), що жили при рідних і займалися домашнім господарством. На його думку, це пояснювалося особливістю «соціальної структури Києва – великого торговельного та адміністративного, але не промислового центру; тому кількість економічно активних жінок висока в районах торгівлі та зосередження адміністрації та низька в робітничих кварталах» [8, с. 9]. Робота на родину була найбільш притаманна дружинам робітників, до того ж визнавалося, що, працюючи в домашньому господарстві, вони могли працювати й на ринок, де торгували вирощеними продуктами городництва (наприклад, на Куренівці) [8, с. 10].

Що стосується ситуації на початок Першої світової війни, то тут доводиться послугуватися лише кількісними даними Київського губернського статистичного комітету. Відповідно до них у Києві у 1914 р. проживало 311 065 жінок, з яких 121 958 осіб становили міщанки та 107 040 осіб – селянки [12, арк. 153]. За браком джерел можемо лише припустити, що зайнятість таких киянок відповідала тенденціям, виявленим під час аналізу переписів 1897 та 1917 років. Це означало, що значна кількість жінок нижчих прошарків міського населення могла потрапити до вразливої категорії з початком війни, коли їхніх чоловіків-годувальників мобілізували на фронт. Такі жінки залишалися напризволяще, а тому саме вони наперед стали об'єктом соціальної політики та нових практик благодійництва за участі органів влади, Церкви, імператорської родини, представників заможніших станів. Опрацьовані джерела наразі не дають змоги визначити точну кількість жінок цієї категорії. Вирахувати її можна було б, знаючи кількість мобілізованих на початку війни солдатів у Києві, однак даних про це я поки що не виявила. З іншого боку, відповідно до збережених звітів Статистичного бюро міської управи, на середину вересня 1914 р. зареєстровано⁴ 7000 родин, які потребували допомоги міської

³ Для визначення грамотності обрахунок проведено за групою, яка включала міщанок, представниць купецтва та почесних громадян. Загальна чисельність цієї групи становила 53 783 особи.

⁴ Фонд військового присутства, який зберігається в Державному архіві Київської області, не містить документів про мобілізацію в Києві. Публікацію інформації про кількість мобілізованих у пресі забороняла цензура. Можна лише стверджувати, що представники міської управи ретельно перевіряли тих, хто отримував допомогу. З цією ж метою велося перехресне листування з різними інституціями та закладами для встановлення тих осіб, які мали інші джерела фінансової підтримки.

думи [6, с. 288]. Однак і ця цифра потребує перевірки та зіставлення з даними інших інститутів, зокрема й зі звітами Київської духовної консисторії. Адже нечітке законодавство залишало поле для інтерпретацій і, отже, позитивний розгляд прохань часто залежав від людського чинника [22, с. 152; 31, р. 229].

Соціальна політика щодо родин мобілізованих солдатів

Допомогу родинам мобілізованих на війну солдатів розглядають в історіографії під кутом зору становлення держави загального добробуту (welfare state) [32, р. 79–81]. Практики опіки часто розробляли до початку війни і починали реалізовувати в її перший місяць. У Російській імперії в основу покладено закон від 25 червня 1912 р.⁵, який передбачав умови фінансового та продовольчого забезпечення дружин і дітей солдатів. Відповідно до нього держава брала на себе щомісячну підтримку дітей віком до 17 років, дружин, а також залежних від солдата інших близьких членів родини [22, с. 148–149; 23, р. 301; 31, р. 227–228]. Політика передбачала також розпрацювання інституційної допомоги – облаштування денних притулків для дітей, пунктів харчування, робітничих майстерень тощо.

Допомогу дітям від 5 років і дорослим видавали в грошовому еквіваленті вартості 1 пуд. 28 фунт. борошна, 10 фунт. крупи, 4 фунт. солі та 1 фунт. пісного масла. Щомісячна норма дітям до 5 років становила половину від норми дорослого. Цінову вартість встановлювали органи місцевого самоврядування, що мали відповідні повноваження. Субсидії видавали в містах щомісяця, у сільській місцевості – раз на три місяці [17]. За всіма показниками розмір допомоги був мізерний. Однак, як зазначає Людмила Булгакова, іноді така допомога могла перевищувати щомісячний заробіток мобілізованого чоловіка і, за свідченнями сучасників, могла сягати десятків рублів [24, р. 309]. Наскільки ж поліпшилося становище таких родин завдяки отриманим державним субсидіям у порівнянні з довоєнною ситуацією, на мою думку, потрібно досліджувати в кожному конкретному випадку окремо. Загальна масова кампанія з допомоги дружинам і дітям солдатів, до якої, окрім державних органів влади, з перших же тижнів війни долучилися Церква та різні благодійні організації, могла породити враження

⁵ Цей закон виправляв недоліки, виявлені під час надання допомоги в період російсько-японської війни. Тоді опіку було покладено на земства, яким забракло коштів на виплати (докладніше див. [35, р. 16–17; 31, р. 220–226]).

значного, надмірного опікування цими родинами. Важливо також прискіпливіше аналізувати, як і хто творив у цей час образ «дружини резервіста». Цілком імовірно, що нехіль до цієї категорії містянок, яка оприявнювалася в зображенні їх як нового «привілейованого класу», який розкошує на кошти держави, про що пише Булгакова [24, р. 310–311], могла пояснюватися загальним упередженням ставленням освічених верств суспільства до міської бідноти⁶. З іншого боку, Наталія Пушкарьова та Павло Щербінін наводять приклад священика, який критикував солдаток за неробство, настійливу вимогу допомоги та легковажну розтрату отриманих коштів на «модні кофтинки, духи та помади». На думку дослідників, таке ставлення зумовлювалося бідністю самих священиків. Тому вони не могли позитивно писати про солдаток, які розкошували [22, с. 151]. Водночас ставлення священика можна інтерпретувати і в контексті вироблення реакції на небачену раніше економічну самостійність жінок. Залишившись без чоловіків, жінки отримали можливість самостійно управляти домогосподарством та визначати призначення коштів [пор. 1, с. 101; 22, с. 150].

Інституційно надання допомоги курувала створена 11 серпня 1914 р. Верховна рада з піклування про родини осіб, призваних на війну, родини поранених та загиблих військовиків. Головувала в ній імператриця Олександра Федорівна (докладніше див. [35]). Паралельно виникли громадські об'єднання Всеросійський союз міст і Всеросійський земський союз, однак опікувалися вони насамперед пораненими військовиками, що зумовило розбудову мережі шпиталів та надання медичної допомоги доставленим із фронту потерпілим⁷. Церква, своєю чергою, розпочала кампанію з надання підтримки родинам мобілізованих уже в перші дні війни. Меліса Стокдейл оцінила її як безпрецедентну. Дослідниця вважає, що Церква завдяки своїм ресурсам могла охопити допомогою найбільшу кількість нужденного населення. Відповідно до рішення Синоду від 20 липня 1914 р., при парафіях мали створювати опікунські ради. Саме їхнім завданням ставало надання допомоги родинам призваних солдатів [37, р. 78–79]. Сприяти оповіщенню про політику піклування про родини мобілізованих, що її реалізовували різні ін-

⁶ На жаль, ми мало знаємо про конструювання образу «міського бідного» на прикладі українських матеріалів. Натомість дослідження європейських міст показують, що репрезентації «міської бідноти» в працях тогочасних лібералів, реформаторів та інших представників середнього класу сконструйовано так, щоб підкреслити, зокрема, й загрозу з боку неосвічених, аморальних низів [25, р. 44–45].

⁷ Для більшості організацій у цей час надання допомоги має два призначення: 1) родинам призваних солдатів; 2) пораненим на війні військовикам.

ститути та організації, мала преса. Оцінка ж того, наскільки ефективною вона виявилася, залишається відкритим дослідницьким питанням.

Організація допомоги родинам призваних солдатів у Києві

Саме преса дає нам змогу вийти на аналіз особливостей організації допомоги в Києві. Якщо розглянути публікації київських газет у першій місяць війни, то можна скласти уявлення про стадії запровадження допомоги. Одні з перших повідомлень з'явилися 23 липня, уже на третій день після першої хвилі призову. Повідомлялося про надзвичайні збори членів Київського Свято-Володимирського братства. Йшлося про обговорення способів організації допомоги бідним родинам призваних солдатів з Києва та Київської губернії. Тоді ж поінформовано й про приватні пожертви на користь нужденних родин від приватних осіб, часто представників середнього класу [14]. І лише 30 липня оприлюднено оголошення про піклування про родини нижніх чинів відповідно до згаданого вище закону від 25 червня 1912 р. [17; 18].

Своєю чергою, у номері «Киевлянина» від 24 липня з'являється відозва до жінок, передрукована з пітерського «Нового времени». Текст відозви цікавий з кількох поглядів. По-перше, війна в ньому стає об'єднаним чинником, який руйнує класові межі. Чоловіки, які йдуть на війну, – це «наші чоловіки», «наші воїни». По-друге, виокремлено розуміння завдання жіноцтва: «Жінки Росії! Не залишаймося байдужими до подій, викажімо любов до батьківщини не жалюгідними сльозами та зітханнями, а гарячою готовністю прийти їй на допомогу». По-третє, визначено агентність жінок. Визнано, що найбільше зараз допомагають вітчизні сестри милосердя, коло яких нечисленне. Іншим же жінкам пропонується: «Будьмо милосердні, не полишаючи своїх обійсть, візьмімо на себе турботу про наших захисників». По-четверте, визначено і мету такої підтримки – солдат має служити зі спокійною душею, знаючи, що його родина не залишена напризволяще. Жінка мала виявити свої істинні якості: любов до ближніх, відданість царю та батьківщині – і взяти під опіку родину «нашого воїна» [9]. Таким був початок діяльності представниць освічених і заможних кіл київського жіноцтва. Її висвітлення, однак, не є предметом цієї статті і буде розглянуто в інших публікаціях.

Починаючи з 26 липня на першій шпальті газети «Киевлянин» щодня публікується інша відозва про збір пожертв на користь бідних родин солдатів. Цей текст підготував комітет, створений

при Свято-Володимирському братстві для опіки над зазначеними родинами, а підписав його голова – Никодим, єпископ Чигиринський. Риторика була суголосною з проаналізованим вище зверненням до жінок. Основний посил – громадяни мають подбати про родини, які залишили чоловіки, йдучи на війну. Грошова жертва – це священний обов'язок тих, хто залишився вдома (і тут не можна не провести паралель із тим, що родини призваних солдатів і самі ці солдати вже жертвували для спільної користі набагато більше). Окрім того, в тексті також звучить притаманний тій добі загалом акцент на єднанні всього населення Російської імперії: «Дружно, односердно, без різниці народностей, віри та звання, усі з'єднаємося в одну братню родину для широкої допомоги та благочинності дітям і дружинам запасних і ратників Київської губернії» [10]. Газетні шпальти, вочевидь, використовували для того, щоб охопити якомога ширшу аудиторію заможніших киян. Наскільки інтенсивність публікації самих повідомлень сприяла поширенню інформації серед зацікавленого в підтримці бідного жіноцтва – питання дискусійне та потребує подальшого дослідження [пор. 22, с. 150; 24, р. 308]. Натомість можна припустити, що дізнаватися про свої можливості самі адресатки допомоги могли й безпосередньо в парафіяльній церкві або від інших солдаток. Водночас вони могли спиратися і на досвід недавньої російсько-японської війни, коли допомога, хоч і за зовсім іншими принципами, але могла надаватися.

Про те, що дружини мобілізованих солдатів очікували на матеріальну допомогу від держави, може свідчити той факт, що сотні з них прийшли за першими виплатами вже наприкінці липня. За повідомленнями «Киевлянина» від 29 липня до міської управи в попередні дні приходило по декілька сотень щодня з тих, хто потребував негайної допомоги. А 30 липня газета вже писала про те, що «протягом попереднього дня в міській управі побувало не менше 2000 родин запасних. Роздана уже сума сягає 15–20 тис. руб.» [20; 21]. Якщо врахувати, що визначена 1 серпня грошова допомога становила 3 руб. у місяць на дорослого та 2 руб. на дитину до 5 років, то можна припустити, що першу допомогу отримали щонайменше 5 тис. осіб. Наведені цифри навряд чи є перебільшеними, оскільки, як уже зазначено вище, у вересні 1914 р. допомогу від міста отримувало 7000 родин [6, с. 288]. Для цього потрібно було вже подолати бюрократичний етап писання та розгляду прохань і довести право на допомогу під час інспекції представників управи. Тож, попри те, що на цьому етапі дослідження передчасно

стверджувати, що київське жіноцтво було обізнане зі своїми правами на допомогу, я все ж погоджуюся з думкою інших дослідників, які розглядають надання адресної допомоги солдаткам як стимул для «швидкого зростання правосвідомості, свідомості, навчання навичок правового та соціального дійства тих, хто до війни рідко виходив за межі домашнього світу, та й не знав про прописані в законах повноваження» [22, с. 160]. При цьому ще раз зазначу, що в цій статті я розглядаю лише один із аспектів досвіду солдаток під час війни. Комплексне дослідження отримання солдатками допомоги має бути предметом окремих розвідок.

**«Коли чоловіка забрали на війну,
я залишилася без коштів сама
з малолітньою дитиною на руках»**

Емілія Пайл, досліджуючи прохання солдаток із сільської місцевості в Російській імперії, аналізувала тексти документів як приклад стратегій з отримання державної допомоги. На її думку, селянки використовували таку риторичку, яка мала забезпечити їм підтримку. Дослідниця навіть називає її «мистецтвом вимолювання» (art of begging). При цьому прохачки могли позиціонувати себе як «жертви», «жебрачки», «підлесники», «монархістки» чи «патріотки». Підтверджуючи свою гіпотезу різними документальними прикладами, Пайл вказує на те, що, попри неграмотність, прохачі самі надиктовували нотаріусу, що писати. Тож він/вона самостійно обирали свою ідентичність із перерахованих вище [34, р. 41–43]. У її аналізі, однак, забракло інформації про нотаріальні практики того часу.

Чи ж справді неграмотна особа самостійно обирала риторичні звороти для свого клопотання, чи ж погоджувалася на запропоновані нотаріусом? Без уточнення такого контексту навряд чи можна робити припущення про незалежність вибору риторичних фігур клопотання про допомогу. Однак можна погодитися з тим, що особа, яка зверталася по допомогу, повинна була мати бодай якесь уявлення про його змістову частину. Окрім того, про це мало мати уявлення й назагал грамотне населення. До прикладу, Н. Пушкарьова та П. Щербінін згадують про солдаток, які могли шукати авторів для своїх прохань навіть серед писемних відвідувачів трактирів. Про те, що освічені особи знали, як написати потрібне прохання, свідчить й інший наведений російськими істориками приклад: вміло написані прохання могли забезпечити допомогу особам, які за своїми матеріальними статками такої допомоги не

потребували [22, с. 150–152]. Львівська дослідниця Мар'яна Байдак, вивчаючи досвід листування в роки війни, вказує й на те, що допомога неграмотним особам у написанні листів була поширеною, її могли надавати індивідуально (знайомі) чи ж інституційно, в спеціально створених кореспонденційних бюро. Часто за неї потрібно було платити [3, с. 137–142]. Можна припустити, що подібною була й практика в Києві.

Вдаючись до аналізу клопотань, надісланих на адресу Київського Свято-Володимирського братства, я, однак, не маю на меті провести дискурс-аналіз текстів. Мене більше цікавить інформація, яку можна почерпнути з таких документів. Нижче я розгляну матеріали, вміщені лише в одній справі. Вони датовані 19 серпня – 19 грудня 1914 р. Це означає, що вони почали надходити через місяць після початку кампанії Братства зі збору пожертв та після першої хвилі проведених міською управою виплат. Написані вони за подібним шаблоном. У кожному з них міститься інформація про особу, яка подає клопотання, про кількість дітей, про те, чому ця особа не працює і в яких злиднях живе. Більшість із виявлених у справі прохань підписав Євген Павлович Калюжний⁸ і, як можна судити з почерку, укладав також він. З цього можна зробити обережне припущення, що неграмотні жінки або колективно зверталися до Калюжного, або окремо, але в будь-якому разі знали, що він є тією особою, яка може написати потрібне для них прохання.

Інформативнішими в порівнянні з текстом прохань є записи, які залишили зазвичай на звороті клопотання член комітету Братства або інша уповноважена для інспекції помешкання відповідної адресантки особа. Саме на основі даних, отриманих під час перевірки заявлених у клопотанні фактів, ухвалювали остаточне рішення про надання допомоги та її розмір. До деяких заяв також прикріплено довідку, в якій підтверджено факт призову чоловіка та зазначено дані про залишену ним родину (видавав таку довідку пристав відповідної поліцейської дільниці). Адресовано ж їх «Его Высокопреподобию Председателю приходского Владимирского Братства о. Протоиерею Иоанну Королькову».

З-поміж 89 проаналізованих клопотань найбільшу кількість подали мешканки прилеглих до Володимирського собору Фундуклеївської (сучасна Богдана Хмельницького) та Несторівської (сучасна Франка) вулиць – 27 та 13 відповідно.

⁸ На жаль, відомостей про Євгена Калюжного немає в тогочасних адресних книжках, а тому неможливо поки що з'ясувати, ким він був, де мешкав і чому саме до нього зверталися жінки, котрі проживали на різних вулицях.

Адресантками з вулиці Пушкінської були 8 осіб; 9 киянок звернулися по допомогу з площі Богдана Хмельницького (сучасна Бессарабська пл.) та ще 6 із Караваївської (сучасна вул. Льва Толстого). По декілька осіб написали клопотання з вулиць Тимофіївської (сучасна Михайла Коцюбинського), Пироговської (тепер вулиця Пирогова), Святославської (сучасна Вячеслава Липинського), Гімназичної (тепер Леонтовича), Терещенківської, Великої Васильківської та Хрещатика. Така географія могла свідчити про те, що принаймні частина жінок були парафіянками собору. Зокрема, Ганна Шарнило писала, що раніше жила в приході Георгіївської церкви на вул. Володимирській, 75. Згодом через вогкість помешкання, що призвело до хвороби дітей, була змушена шукати іншої квартири і переїхати на вул. Фундуклеївську. Священик Георгіївської церкви при цьому відмовив їй у продовженні допомоги, порадивши звернутися в парафію Володимирського собору [13, арк. 156]. Можна припустити, що велика кількість заяв від мешканок вул. Фундуклеївської пов'язана з тим, що ці жінки безкоштовно харчувалися в студентській їдальні на цій же вулиці. Вони могли ділитися досвідом щодо клопотань про допомогу. Так само адресантки з пл. Богдана Хмельницького мешкали в одному будинку за номером 5 і жили по сусідству.

Здебільшого всі жінки, котрі зверталися по допомогу, мали малолітніх дітей, які «зв'язують мені руки і я не можу поступити ні на службу, ні на роботу, а тому сильно бідую». Вони не могли працювати, оскільки дітей не було на кого лишити, а на «службу з дитиною не приймали». Лише у двох заявах зазначено, що дітей виховують родичі поза містом. Але і в таких випадках передбачалося, що жінка мала залишати кошти на утримання дитини ріднею. Отже, допомога від Церкви на додаток до тієї, що вже надавала міська управа, була часто життєвою необхідністю. При цьому й сумарно це не давало тих коштів, що заробляв чоловік до призову. Братство зрідка призначало допомогу більшу за 6 руб., з управи ж залежно від кількості членів родини могли отримати і 8 руб. у місяць. Чоловіки ж заробляли від 20 руб. і більше; за поденну роботу могли отримувати 1 руб. 50 коп. у день. В окремих випадках дружина могла отримувати частину заробітку чоловіка, але в проаналізованій справі таких було мало. Тим жінкам, які мали підтримку контор, де працювали їхні чоловіки, в казенній допомозі зазвичай відмовляли. Додаткову інформацію про таку допомогу виявляли вже під час перевірки та збирання свідчень. Наприклад, текст Олександри Євдокимової був такий: «Мого чоловіка узяли на

війну. Я залишилася одна з двома дітьми без грошей. Прошу видати мені допомогу» [13, арк. 66]. Мешкала ця особа в приміщенні Музею цесаревича Олексія. Згодом з'ясувалося, що живе вона в безкоштовній квартирі, отримує третину платні чоловіка – 25 руб., а управа дала їй 11 руб. 50 коп. [13, арк. 66 зв.].

Зміст клопотань дає змогу розглянути важливу для розуміння умов проживання містянок тему – квартирне питання. По-перше, за свідченнями представників Братства, жінки найчастіше жили в підвалах, у кількох випадках згадано горіще, в жалюгідних умовах. По-друге, чимало жінок, які звернулися по допомогу, мешкали в безкоштовних квартирах. Це могли бути дружини колишніх двірників, швейцарів, служителів, яким за умовами служби надавалося безкоштовне приміщення, або ж вони користалися з прихильного ставлення домовласника, який дозволяв «поки що не платити».

Знаходимо тут мешканок з університетських корпусів та гімназій. Керівництво закладів могло також закликати до позитивного вирішення питання допомоги. Наприклад, на вул. Тимофіївській, 11, кв. 3, мешкало дві родини: жінки з чотирма та з двома дітьми відповідно. В обох чоловіки служили у 7-й чоловічій гімназії (вул. Тимофіївська, 12). У першому випадку директор 7-ї гімназії просив видати хоча б щось, бо жінка наймовірно бідна, хоча й ходить на поденні роботи, якщо трапляються. Від управи вона на початок жовтня отримала лише 12 руб. та ще 14 руб. їй видала гімназія. У другому випадку директор зазначив, що жінка може отримувати 10 руб. щомісяця, якщо працюватиме в закладі. На поденні роботи вона не могла йти, оскільки мала 6-місячну дитину. У результаті перша отримала від Братства 4 руб., друга – відмову [13, арк. 122–123].

Своєю чергою, звернення дружин колишніх двірників дає змогу побачити нові стратегії, які могли застосовувати жінки. Зокрема, як зазначала Васса Яценкова, яка мешкала на вул. Пушкінській, 36, вона працювала при чоловікові поденно, дітей не мали. Однак тепер працювати не могла, бо пошкодила руку. Перевірка ж з'ясувала, що жінка виконує обов'язки чоловіка, за що отримувала 15 руб. щомісяця та ще 4 руб. 50 коп. від управи [13, арк. 126]. Іншою була історія Олександри Павлюк (вул. Фундуклеївська, 74). Молодших дітей вона віддавала на день у притулок на вул. Володимирській, 45. Сама ж виконувала обов'язки чоловіка, за що отримувала від домовласниці 20 руб. щомісяця. Однак із цих коштів вона платила 5 руб. двірникові з сусіднього будинку за виконання робіт, які сама була не годна

робити – слюсарні, каналізаційні тощо [13, арк. 4]. Обидві жінки дістали відмову від Братства. Ще інакше склалася доля в дружини двірника Теодори Куликової з Несторовської, 26. Вона залишилася з трьома дітьми і на початку листопада народила четверту дитину, яка невдовзі померла. Навіть вагітною ходила на роботи і наважилася звернутися по допомогу, коли витратила всі заощадження та ослабла після пологів. Коштів, як виявила перевірка, не було навіть на поховання немовляти. Було зазначено про підтримку з боку домовласниці та управляючого будинком, який теж просив підтримати бідолашну жінку. У цьому випадку Братство виділило 5 руб. одноразової допомоги та призначило 8 руб. щомісячної [13, арк. 154].

Для тих жінок, які мали сплачувати за помешкання самостійно, отримання допомоги ставало нагальною потребою. Зазвичай ішлося про оренду кутка в кімнаті чи кухні з оплатою 3–4 руб. щомісяця. Це означало, що допомога від управи йшла на квартплату, а на харчування коштів майже не лишалося, або ж навпаки. Ситуація ускладнювалася й тим, що, мешкаючи в центрі міста, такі жінки не мали присадибних ділянок для городництва. Тому постійна допомога була вкрай важливою для виживання родини. Часом, щоб зменшити вартість проживання, дружини призовників ділили одну кімнату. У таких випадках ішлося про найзлиденніші умови проживання. До прикладу, у підвалі за адресою вул. Фундуклеївська, 48, кв. 1, проживали дві жінки з дітьми 7 і 10 та 3 років. За квартиру в одну кімнату сплачували 7 руб.: «нужденність цілковита, квартира неможлива, сплять на підлозі, коштів нізвідки не отримують» [13, арк. 48–50]. Іноді ж жінки, які винаймали більшу кімнату або квартиру, брали до себе квартирантів і в такий спосіб намагалися розв'язати своє квартирне питання. Наприклад, Євгенія Шкурка з двома дітьми мешкала у квартирі з двох кімнат та кухні на вул. Фундуклеївській, 68, кв. 5, сплачуючи 26 руб. Дві кімнати вона віддавала по 10 руб., а сама жила на кухні. Від управи на початок вересня вона отримала 11 руб. 50 коп. Братство ж виділяло 6 руб. [13, арк. 84]. Випадок прикметний тим, що за всіма ознаками Шкурка написала прохання власноруч.

Окрім зазначених, траплялися випадки, коли жінки відпрацьовували квартплату. Згодом з'явилися скарги на домовласників або власників квартир, які погрожували виселити за несплату. Це може свідчити про зростання соціальної напруги, яку в перші місяці війни притлумила загальна ейфорія та розбурхана небайдужість до родин призовників [пор. 22, с. 158]. 24 жовтня

дружина диякона⁹ Є. Лисянська перевіряла прохання Теодосії Сидорової (вул. Фундуклеївська, 84, кв. 7), у якому зазначалося, що «власник утискає та вимагає грошей за квартиру, а платити нема чим, а куди ж подітися з дітьми», яких було троє. З'ясувалося, що раніше Сидорова заробляла з обслуговування робітничої артілі, а оскільки робітники повернулися на батьківщину, вона залишилася без коштів: «обставини її життя та й вона сама складають враження убогості», – підсумовувала Лисянська [13, арк. 133].

Зі змісту прохань можна спробувати реконструювати й інші види робіт, до яких вдавалися дружини призовників. Це могла бути робота куховаркою, заробляння пошиттям одягу для солдатів і звичайне шиття, утримування майстерні з пошиття дамського одягу, торгівля, прибирання. У багатьох проханнях зазначено, що жінка б охоче працювала, але роботу знайти складно.

Трапилося і декілька випадків, розгляд яких може краще розкрити контекст появи прохань. Зокрема, 1 вересня 1914 р. подала прохання (Вх. 29) про допомогу вагітна Анастасія Десятниченко, яка проживала з трьома дітьми на вул. Фундуклеївській, 12, у безкоштовній квартирі. При повторному встановленні її матеріального становища 19 вересня диякон Григорій Тележинський з'ясував, що жінка отримала від Думи дві виплати – 15 та 10 руб., харчується безкоштовно у студентській їдальні. Однак, за словами сусідок, Десятниченко запросила на посаду швейцара, яку до війни обіймав її чоловік, хлопчика, отримує від власника 10 руб. та ще має дохід з прибирання квартир: «У тому ж дворі, де живе Десятниченко (Фунд., 12), живуть в одній кімнаті дружини трьох запасних: Єгорова, Кулабухова та Радзиевська, і ось коли Єгорова і Калабухова дізналися від мене, що Десятниченко просить допомогу, то були вкрай здивовані, що Десятниченко порівняно з ними забезпечена жінка й просить допомогу» [13, арк. 82]. У результаті Анастасія Десятниченко допомоги не отримала, але прохання трьох сусідок пізніше знаходимо в матеріалах справи (вхідні 52–54). Отже, можна припустити, що саме свідчення сусідок мали більший вплив на вирішення її питання. Зрештою, це був непоодиноким випадок, коли свідчення про матеріальне становище жінок записано зі слів сусідів, двірників, власників квартири чи домовласників. Але це був один із небагатьох випадків, коли такі свідчення переважили покази самої прохачки. Свідчення ж щодо матеріального становища сусідок – Олександри Калабухової,

⁹ Йдеться про диякона Володимирського собору Георгія Івановича Лисянського.

Анастасії Єгорової, Гінтлігії Радзівєвської – подавав той самий дякон Тележинський того ж дня 19 вересня. Усі три прохання написала одна особа, два з них підписав Калюжний; Радзівєвська розписалася самостійно. Цікаво, що Єгорова, яка хворіла на ревматизм, у своєму клопотанні згадує ще одну жінку з тієї квартири – «знайома Євдокія Михайлівна Кореняка», яка доглядала її 3-річну доньку, доки вона перебувала в Олександрівській лікарні на лікуванні. Це, мабуть, єдина згадка хоч про якусь взаємопідтримку жінок, які опинилися в одному помешканні з дітьми на руках [13, арк. 96–100]. Цілком можливо, що ці три прохання подано в результаті розмови з дяконом. З іншого боку, усі згадані в цьому прикладі жінки безкоштовно харчувалися в тій самій студентській їдальні. Тож могли і звідти дізнатися про можливість допомоги.

Неординарним виявився випадок Марії Костюченко (Несторовська, 23, кв. 12). Вона отримувала допомогу від Думи (7 руб.), мала квартирантів, Братство виділило їй ще 4 руб. Але згодом «відповідно до агентурних свідчень» виявилось, що вона є власницею трьох рундуків на перехрестях Фундуклеївської та Театральної, Прорізної та Хрещатика, на Троїцькому базарі. Попередньо ж було відомо лише про те, що торгівлею займався її чоловік, який продав бізнес, коли був мобілізований [13, арк. 74–76].

Унікальним став досвід Марії Шутової (пл. Богдана Хмельницького, 5, кв. 62). Наприкінці серпня вона отримала незначну допомогу від Братства. Її чоловік працював служителем, але на початок війни був безробітним уже декілька місяців. Працювати вона також не могла, бо не було на кого залишити дитину. Під час огляду її підвального помешкання відзначили «велику бідність». 14 грудня вона повторно звертається по допомогу. Цього разу додано також інформацію про її чоловіка, пораненого на війні (відірвано великий палець), рани ще не загоїлися, а тому «він ніде не служить і живе на кошти дружини». Рішення в цій справі було таке: «Видати кошти на допомогу чоловікові, а не дружині, як пораненому» [13, арк. 17, арк. 155]. Можна лише припустити, що кількість таких випадків згодом могла збільшуватися. Окрім того, можна передбачити, що подальше становище солдаток могло залежати від кількох чинників: 1) статусу чоловіка (у війську, поранений, інвалід, убитий, зниклий безвісти, дезертир), відповідно до якого визначалося (не)надання допомоги; 2) можливості працевлаштуватися, зокрема завдяки допомозі міста та благодійних організацій; 3) розбудови мережі денних притулків для дітей.

Висновки

Як свідчить проаналізований матеріал, дослідження нижчих прошарків міського населення, «мовчазної більшості» жіноцтва, під час війни є цілком можливою справою. Прохання, написані за участі залишених без засобів для життя переважно неграмотних солдаток, разом із вписаними до них довідками про матеріальне становище, складеними під час особистої перевірки фактів адресанток, становлять багате для дослідження джерело. Вивчення клопотань київських солдаток до Київського Свято-Володимирського братства у серпні – грудні 1914 р. дало змогу розглянути сам факт звернення по допомогу як окрему дію та практику, яка ставала інструментом у виробленні нових стратегій виживання залишених без підтримки чоловіків жінок.

Наведена в архівних матеріалах інформація показала, що допомога від Церкви ставала додатковим джерелом фінансового забезпечення родини поряд із основним джерелом – матеріальною допомогою від міста, що її видавала міська управа. По таку допомогу зверталися жінки, які були в законному або в громадянському шлюбі з призваним солдатом, незалежно від їхніх матеріальних статків. Щоб з'ясувати, чи особа справді заслуговує на допомогу, представник Братства збирав свідчення під час індивідуального відвідування її помешкання. У разі наявності додаткових джерел фінансування дружина призовника з більшою ймовірністю діставала відмову в підтримці.

Матеріали справи також свідчать про те, що становище солдаток безпосередньо залежало від квартирної ситуації. Наявність безкоштовного житла давала кращі стартові умови, адже можна було більше коштів витратити на харчування, а іноді навіть брати до себе інших квартиранток/тів. За інших обставин жінка зазвичай витрачала кошти від міста на квартплату. Тоді допомога від Церкви йшла на їжу.

У джерелах виокремлено особну групу жінок – дружин колишніх двірників, швейцарів, служителів при установах. Вони, маючи безкоштовне житло, могли намагатися продовжувати справу свого чоловіка, тобто виконувати його роботу, самостійно або найнявши когось для виконання частини робіт за незначну платню. Оскільки ця група від початку була втягнута у відносини з власниками будинків або з директорами установ завдяки зв'язкам своїх чоловіків, то з початком війни вони здебільшого опиняються під додатковою опікою цих осіб. Іншим був досвід дружин різноробів чи працевлаштованих в інших сферах чоловіків. Такі жінки, особливо якщо мали

малолітніх дітей, були найуразливішою групою і найбільше потребували додаткової фінансової допомоги. Однак і в цих випадках простежуємо стратегії виживання, які охоплювали не тільки активний пошук додаткових джерел забезпечення через звернення й до Братства, але й спроби заробітку (поденні роботи, куховарство, шиття одягу).

Проаналізовані приклади також свідчать про розірваність родинних зв'язків у місті: жінки не мали близьких родичів, на яких би можна було залишити дітей. Також не спостерігаємо проявів солідарності між матерями. За поодиноким випадком, не згадано про взаємовиручку і вироблення практик обопільної опіки над дітьми, завдяки чому можна було б хоча б почергово ходити на заробітки. Можливо, такі практики замовчувалися, бо наратив клопотання та подальші свідчення мали сприяти отриманню грошової допомоги. З іншого боку, жінки, які мали інший досвід догляду за дітьми і менше залежали від додаткової допомоги, могли прохання не писати взагалі. Також були приклади, коли дітей віддавали родичам на село або ж у міські притулки. Оскільки у статті розглянуто лише перші місяці війни, коли

інфраструктура соціальної допомоги – дитячі притулки та пункти харчування – лише створювалася, то можна передбачити, що саме опіка міста або благодійних організацій над дітьми мала б у майбутньому створити жінкам умови для самостійного працевлаштування.

Розглянутий вище матеріал дає змогу скласти хоча б приблизне уявлення про соціальну топографію та розподіл практик працевлаштування центральної частини Києва (йшлося переважно про Старокиївську дільницю). Наскільки ж зафіксовані тут тенденції були характерні для інших районів Києва – потрібно досліджувати додатково, особливо беручи до уваги різний тип поселень у центральних частинах міста та на його околицях. Також окремого дослідження потребує вивчення питання досвіду жінок, які не були охоплені ані допомогою міста, ані інших організацій. З огляду на статистичні показники значна кількість дружин призовників не отримувала казенної допомоги. Для того щоб почути їхні голоси, потрібно шукати інші джерела, ніж проаналізовані в цій статті. З'ясуванню ж цих аспектів буде присвячено мої подальші розвідки.

Список використаної літератури

1. Байдак М. Українське жіноцтво в роки Першої світової війни: спектр суспільних ролей / М. Байдак, О. Бежук // Українські жінки у горнилі модернізації / під заг. ред. Оксани Кісь. – Харків : КСД, 2017. – С. 78–105.
2. Байдак М. Громадська діяльність як спосіб емансипації жінки в роки Першої світової війни (на прикладі українок Галичини) / М. Байдак // Українознавчий альманах. – 2015. – Вип. 18. – С. 119–123.
3. Байдак М. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М. Байдак ; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2017. – 311 с.
4. Байдак М. Простори жіночого повсякдення в роки Першої світової війни (на прикладі Галичини й у світлі особових джерел) / М. Байдак // Историчні та культурологічні студії. – 2014–2015. – Вип. 6–7. – С. 118–133.
5. Бежук О. Перша світова війна в системі бінарних опозицій жіночого та чоловічого досвідів / О. Бежук // Народознавчі зошити. – 2016. – № 6 (132). – С. 1294–1302.
6. Бетлій О. Киев – город проблемных идентичностей / О. Бетлій // Город империи в годы войн и революций, 1914–1921 / под ред. А. Миллера и Д. Черного. – Санкт-Петербург : Нестор, 2017. – С. 272–317.
7. Бетлій О. Чи можливий «міський поворот» в українській історіографії? Або, Чого нас може навчити західна історіографія Першої світової війни та місто Київ / О. Бетлій // Історія, пам'ять, політика : зб. наук. праць. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. – С. 53–72.
8. Биск И. С. К вопросу о социальном составе населения г. Киева (по данным переписи 1917 г.) / И. С. Биск. – Отдельный оттиск из № 15–16 «Голос кооперации» за 1919 г. с приложением двух таблиц. – Киев : Жизнь, 1920. – 18 с.
9. Воззвание к женщинам // Киевлянин. – 1914. – № 202. – 23 июля. – С. 2.
10. Воззвание состоящего при Киевском Свято-Владимирском Братстве комитета для сбора пожертвований в пользу бедных семейств запасных и ратников ополчения Киевской губернии // Киевлянин. – 1914. – № 204. – 26 июля. – С. 1.
11. Воронина М. Мешканки міст Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861–1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / М. Воронина. – Харків, 2005. – 205 с.
12. Державний архів Київської області. – Ф. 804. – Оп. 1. – Спр. 2810. – 242 арк.
13. Державний архів міста Києва. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 80. – 163 арк.
14. Экстренное собрание членов Киево-Владимирского братства // Киевлянин. – 1914. – № 201. – 23 июля. – С. 2.
15. Кісь О. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії / О. Кісь // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні : Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства : зб. наук. ст. / за наук. ред. Гелінади Грінченко, Катерини Кобченко, Оксани Кісь. – Київ : Арт-книга, 2015. – С. 15–39.
16. Кобченко К. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К. Кобченко. – Київ : МП Леся, 2007. – 271 с.
17. Объявление // Киевлянин. – 1914. – № 208. – 30 июля. – С. 1.
18. Объявление // Киевские губернские ведомости. – 1914. – № 83. – 31 июля. – С. 1.
19. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – Т. 16 : Киевская губерния. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком-та МВД, 1904.
20. Призрение детей запасных // Киевлянин. – 1914. – № 207. – 29 июля. – С. 2.
21. Призрение детей запасных // Киевлянин. – 1914. – № 208. – 29 июля. – С. 3.
22. Пушкарева Н. Л. Организация призрения семей нижних чинов в годы Первой мировой войны / Наталья Пушкарева, Павел Щербинин // Журнал исследований социальной политики. – 2005. – Т. 3, № 2. – С. 147–162.
23. Andrews A. Bibliography of urban history 2017 / A. Andrews // Urban History. – 2017. – Vol. 44, Issue 4. – P. 726–776.

24. Bulgakova L. The phenomenon of the liberated soldier's wife / L. Bulgakova // *Russia's Home Front in War and Revolution, 1914–22* / ed. by Adele Lindemeyr, Christopher Read, Peter Waldron. – Vol. 3, Book 2 : The experience of war and revolution. – Bloomington : Slavica Publishers, 2016. – P. 301–325.
25. Dombrowski N. A. Soldiers, saints, or sacrificial lambs? Women's relationship to combat and the fortification of the home front in the twentieth century / N. A. Dombrowski // *Women and war in the twentieth century: Enlisted with or without consent* / ed. by Nicole Ann Dombrowski. – New York, London : Routledge, 2005. – 287 p.
26. Ewen Sh. What is urban history? / Sh. Ewen. – Cambridge : Polity Press, 2016. – 173 p.
27. Gerasimov I. Plebeian Modernity. Social practices, illegality, and the urban poor in Russia, 1906–1916 / I. Gerasimov. – Rochester : University of Rochester Press, 2018. – 302 p.
28. Grayzel S. Introduction // *Gender and the Great war* / ed. by Susan R. Grayzel and Tammy M. Proctor. – Oxford University Press, 2017. – P. 1–9.
29. Grayzel S. The scholarship of the First World War // *Gender and the Great war* / ed. by Susan R. Grayzel and Tammy M. Proctor. – Oxford University Press, 2017. – P. 248–258.
30. Hunt K. Gender and everyday life / K. Hunt // *Gender and the Great war* / ed. by Susan R. Grayzel and Tammy M. Proctor. – Oxford University Press, 2017. – P. 149–168.
31. Legieć J. Odrobiona lekcja? Reforma systemu opieki nad inwalidami wojennymi i rodzinami żołnierzy w Rosji po wojnie rosyjsko-japońskiej / J. Legieć // *Imperia, narody i społeczeństwa Europy Wschodniej i Środkowej na progu pierwszej wojny światowej / pod redakcją Andrzeja Nowaka przy współpracy Mikołaja Banaszkiwicza*. – Warszawa : Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, 2016. – S. 213–237.
32. Pedersen S. Family, dependence, and the origins of the welfare state. Britain and France, 1914–1945 / S. Pedersen. – Cambridge University Press, 1995. – 496 p.
33. Pluskota M. Research in urban history: recent Ph.D. theses on gender and the city, 1550–2000 / M. Pluskota // *Urban History*. – 2014 – Vol. 41, Issue 3. – P. 537–546.
34. Pyle E. Peasant strategies for obtaining state aid: a study of petitions during World War I / E. Pyle // *Russian history*. – 1997. – No. 1–2. – P. 41–64.
35. Richter J. Philanthropy and welfare in Russia, 1914–1918 / J. Richter // *Russia's Home Front in War and Revolution, 1914–22* / ed. by Adele Lindemeyr, Christopher Read, Peter Waldron. – Vol. 3, Book 2 : The experience of war and revolution. – Bloomington : Slavica Publishers, 2016. – P. 11–29.
36. Scott J W. Gender: a useful category of historical analysis / J W. Scott // *The American historical review*. – 1986. – Vol. 91, no. 5. – P. 1053–1075.
37. Stockdale M. Mobilizing the Russian nation: patriotism and citizenship in the First World War / M. Stockdale. – Cambridge University Press, 2016. – 302 p.
38. Thébaud F. Understanding twentieth-century wars through women and gender: forty years of historiography / F. Thébaud // *Clio. Women, Gender, History*. – 2014. – Vol. 39 : Gendered laws of war. – P. 152–178.

Olena Betlii

LEFT TO THE MERCY OF FATE: SOLDIERS' WIVES AT THE BEGINNING OF THE WWI IN KYIV

World War I changed gender roles, family structures, the image and the practice of women's participation in the war effort. After the demobilization, men returned to their work places and pushed women out of the limited labor market. Even so, the experience accumulated by women during the war contributed to their further emancipation throughout the 20th century. Due to the developments in the fields of urban and women's history, many of the problems that relate to the women's experience during the WWI (mainly in Western Europe) have already been addressed. This article, however, revolves around the aspect that still remains outside of the focus of scholars. The author looks at the lives of conscripted soldiers' wives in the city of Kyiv, who were left to the mercy of fate, after their husbands were mobilized. In early stages of the war, these women rarely had a possibility to find a job. Most of them did not have working experience or possessed any professional skills. If a woman had little kids, she could not take even day labor jobs to earn living. In those cases, the survival of a family depended on the welfare assistance from the state institutions, church and charitable organizations. The article analyses historiographic tendencies in the field, gives a characteristic of female population of Kyiv and of social policies towards soldiers' wives in the Russian Empire at the beginning of the war. The main focus is a study of appeals sent by soldiers' wives to the Kyivan Fraternity of St. Volodymyr at the St. Volodymyr's Cathedral between August and December 1914. The author suggests that these appeals should be analyzed within a framework of the study of women's agency at time of war. She argues that these appeals were used by women as an instrument that created new strategies of survival. Based on the analysis of the primary texts, the author looks at the living conditions of women, types of work they performed, sources and size of the welfare assistance. The article demonstrates that appeals for assistance make a valuable source for the study of women at the beginning of WWI.

Keywords: Kyiv, WWI, soldiers' wives.

Матеріал надійшов 22.03.2018